

УДК 398.21:82.09(=161.2)“194”

О. С. Требик

УКРАЇНСЬКА КУМУЛЯТИВНА КАЗКА В ЗАПИСАХ 1940-х РОКІВ (із рукописних матеріалів)

У статті здійснено аналіз кумулятивних казкових текстів і казкових текстів, що містять кумулятивні структури. Ці матеріали зберігаються в чотирнадцятому фонді Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Подано відомості про записувачів та збирачів, досліджено ареал побутування кожного твору.

Ключові слова: кумулятивна казка, кумулятивна структура, записи 1940-х років.

В статье осуществлен анализ кумулятивных сказочных текстов и сказочных текстов, содержащих кумулятивные структуры. Эти материалы хранятся в четырнадцатом фонде Архивных научных фондов рукописей и фонозаписей Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Ф. Рильского НАН Украины. Представлены сведения о собирателях, исследован ареал бытования каждого произведения.

Ключевые слова: кумулятивная сказка, кумулятивная структура, записи 1940-х годов.

This article includes the analysis of cumulative fabulous texts and texts containing cumulative structures. These materials are kept in the fourteenth fund of the Handwritten Scientific Archives of the M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. Information about recorders and gatherers is given, region of existence of each piece is investigated.

Keywords: cumulative tales, cumulative structure, records of 1940s.

Післявоєнні роки в Україні характеризуються зростанням активності фольклорних записів після трагічних 1930-х років і власне часу Другої світової війни. З огляду на це особли-

вої уваги заслуговує фонд чотирнадцять Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ). У ньому зберігаються збірки польових етнографічних записів другої половини ХХ ст., зафіксовані в різних регіонах України (Закарпаття, Гуцульщина, Полісся, Полтавщина, Донбас).

Метою пропонованої статті є аналіз кумулятивних казок і казок із кумулятивними структурами, записаних у другій половині 1940-х років. Таких текстів у фонді 14 нами виявлено шість (одиниці зберігання: 25а, 7, 15):

«Про трьох дочок і трьох синів» (*Любинець Л. П.* «Пісні (без мелодій), частушки, казки, загадки, прислів'я та приказки. Про кохання, родинці, пісні неволі часів Вітчизняної війни: фантастика». Фольклорні матеріали, записані учнями Камишнрянського району Полтавської області в с. Комишня та с. Зіівці під керівництвом викладача мови. 1945–1946 рр. (фонд 14, од. зб. 25а, арк. 63–74));

«Як дідो знав три цапи видіти» (*Лука Дем'ян* «Казки, легенди, байки». Т. 4 (1945–1946 рр.) машинопис – 177 арк. (фонд 14, од. зб. 7, арк. 10–13));

«Раз дурень виграв возик» (Там само, арк. 33–37);

«Казка без правди» (Там само, арк. 42–47);

«“Катерина красавиця” гуц[ульська] нар[одна] казка» (Там само, арк. 95–99);

«Лисичка сестричка» (*Тарасенко Н. Д.* Пісні, частушки, прислів'я, приказки, анекдоти, легенди, загадки тощо. 1940–1947. 164 арк. (фонд 14, од. зб. 15, арк. 114–115)).

Інформація про записувачів.

Любинець Леонід Петрович працював завідувачем кафедри української мови і літератури у Вінницькому педінституті. Викладав мову і літературу в 5–7 класах у селі Комишня. Видав книги «Ділові папери: методичний матеріал» 1960

(1965) р.; разом зі С. Білим – «Збірник диктантів з української мови: для учнів старших класів середньої школи та педагогічних училищ» (1967).

Дем'ян Лука закінчив неповну середню школу. Літературну діяльність розпочав зі збору й обробки фольклорних матеріалів. Є одним із перших закарпатських письменників, які почали писати твори сучасною мовою. Окремо вийшли його книги «Чорт на весіллі» (1921), «Відьма» (1924), «Із села» (1943), «Весілля без жениха» (1956), «Зустріч» (1961), «Оповідання синіх Карпат» (1966). У його обробці побачили світ дві збірки закарпатських народних казок – «Зачарована підкова» (1959), «Казки» (1969). Шість оповідань вміщено у збірнику «Закарпатські приповідки», що виданий в Югославії («Руське слово», Нови Сад, 1979 р.). У творах змальоване життя закарпатських селян, переважно лемків. Помер письменник 16 травня 1968 року [4; 5].

Тарасенко Ніна Данилівна працювала на філологічному факультеті Донбаського педагогічного університету. У 1947–1948 роках там діяли такі гуртки: мовознавства (керівник – старший викладач Л. Хрульов), вивчення творчості українських радянських письменників (керівник – Н. Тарасенко), вивчення російської та зарубіжної літератур. Члени об'єднань організували конкурси на кращого читця, вечори обговорення творчості письменників тощо, збирали фольклорний матеріал, який після відповідного опрацювання надсилали до Інституту фольклору АН УРСР. Збереглися відомості, що 1948 року члени літературознавчих угруповань зібрали 68 зразків народної творчості Донбасу. Цей матеріал став основою збірки, виданої під керівництвом Н. Тарасенко [1].

Аналіз казкових текстів.

«Про трьох дочок і трьох синів». У збірці є матеріал різних малих фольклорних жанрів. Знаходимо тут записи чотирьох казок, зокрема кумулятивної – «Про трьох дочок і трьох синів». Вона містить шість ланок: $a_1+a_2+a_3+v_1+v_2+v_3$. Ціка-

вою особливістю її структури є те, що перші три ланки описують накопичення дій: «*Став найстарший брат лізти по цепу. Доліз до половини злякався. Потім середущий почав лізти, доліз трохи далі до першого і вернувся. Тоді молодший брат говорить “Як задзвоню цепом то тягніть” – і поліз*». Наступне накопичення супроводжується як кумуляцією подій, так і репліками героїв: «*Зліз він на ту гору і зайшов у перший палац, трьохголоваго змія. Його не було дома. Пішов він у комору, поприставляв діжки із сильною і не сильною водою. Аж ось і змії летить. Говорить хлопцеві змії: “Будем битися чи миритися”. А хлопець і одвічає: “Хороші молодці ніколи не миряться, а завжди б’ються”*».

Оповідач використовує прийом ретардації, але постійно змінює певні деталі для утримання інтересу слухача, виокремлює кожну ланку, нарощує розповідь: у кожного наступного змія більше голів (3–9–12), тобто спостерігається збільшення могутності супротивника, розвиваються трікстерські прийоми головного героя: то найменший син братається зі змієм, то називає його по-приятельськи. У мовленні фіксуємо зміну речитативу.

Оскільки казка зафіксована учнем, то можемо припустити, що вона не зазнала втручання записувача, адже таким талановитим оповідачем не міг бути учень школи.

У збірці Л. Дем’яна в одиниці зберігання 7 маємо 37 казок і дев’ять легенд. Серед них чотири характеризуються кумулятивними структурами. Це становить лише 9 % від усієї кількості зафіксованих казкових текстів. Усі кумулятивні казки у збірці Л. Дем’яна є ланцюговими з різною кількістю ланок: від чотирьох до дев’ятнадцяти.

«Як дідо знав три цапи видоїти»: $a_1 + a_1 + a_2 + c_1 + c_2 + c_3$. Казка оповідає про мудрість старожилів, про покору батькові, про розумного царя. Кумуляція застосована для нагнітання оповіді. Кумулятивна структура складається із шести ланок.

Перші три оповідають про пошуки царем мудрої людини, наступні три – про оману міністрів царем та старожилом:

Раз приходит у одне село, и при дорозі сидит оден вісімдесятирічний дьідо и плаче.

– А чого ти дьідику плачеш, – запитався его царь.

– Як би я не мав плакати, коли мене мій отець недавно набив, – сказав дьідо.

– Та є у тебе ще отець, – здивовано запитався царь и его три міністри.

– Ой іщи є, – відповів дьідо.

– А де є твій отець, ми би любили его видьітици дуже вже старий.

– Ой єще добре держится, там дальше на полю робит, – сказав дьідо из заплаканими очима.

У структурі та текстових особливостях самої казки можна виділити такі особливості: вона має всі структурні ланки, кумуляція наявна в розвитку подій та кульмінації. Отже, прийом оповідання казкарем підібраний з метою утримати інтерес слухача, пригадати події казки, адже вона має великий обсяг і складний сюжет – як ошукати трьох дурнів, у конкретному випадку – міністрів. Казка була добре зрозумілою селянам, тобто потенційним слухачам, для яких була створена, адже описує життя – рутинну діяльність старожилів та правителя, відносини між суспільними верствами. Кінцівка є позитивною – перемагає простий селянин, який власною мудрістю здобуває достаток.

«Казка без правди»: $a_1 + a_2 + a_3 + aA$. Ця кумулятивна казка із записів Л. Дем'яна, як і попередня, зосереджена на темі мудрості, родинних стосунків. «Казка без правди» вербалізує архетипи поведінки в життєвих ситуаціях: якими б три брати не були розумними, а все ж здобули вогонь завдяки кмітливості та мудрості молодшого брата:

Були у одного господаря, три розумні сини а четвертий придуркуватий, як то всюду так буває. Тоти три брати були му-

дріші и на тількигордіші, та зарозуміліші, ни так як той четвертий брат. Тот четвертий що його звали дурним, він не був такий глупий, як його три брати за дурного мали.

Хоча експліцитних ланок лише чотири, але кумуляція охоплює усі структурні частини казки, крім зав'язки. Кумулятивна структура тексту ланкова, мета кумуляції – опис дій героїв, які потрапляють в ту саму ситуацію, але завдяки власному розуму та кмітливості, чи, можливо, навпаки, дуроців, виходять з неї по-різному. У зав'язці оповідач одразу визначає риси головних героїв – чотирьох братів, далі він за допомогою кумуляції, постановки проблемної ситуації демонструє правильні й хибні рішення.

«Раз дурень виграв возик»: $(a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + aA) + (b1 + b2 + b3 + b4)$. Це казка-небилиця, так званий діалог – торг між дурнем Іваном та людьми, що трапляються на його дорозі. Кожен діалог є окремою ланкою. Перша ланка (a1):

Іван застановив чоловіка з возиком на дорозі и каже єму:

– Чоловіче добрий, продай миньї тот возик.

– Я продам тобі возик, а ти миньї продай свої воли, – зажартував чоловік.

– Добре – сказав Іван, – нащо нам оден від другого купувати, коли ми ми можемо собі заміняти, ти даш миньї возик, а я дам тобі воли.

Чоловік спочатку думав собі, що Іван лиш жартує, и не дуже віровав, бо як то може бути, щоби воли заміняти за возик, коли за воли можна десять возиків таких самих купити, але на просьбу Івана, погодилися и помінялися чоловік заяв воли на торг, а Іван потягнув за собою на торг возик.

Наступні три ланки оповідають про невдалий торг Івана, далі на дорозі герой зустрічає багача – і наступає кульмінаційний момент, який і є завершальною частиною оповіді:

– А ти вже продав свої воли, бо я рано видьїв що ти гнав на торг. – запитався багач від Івана.

– Ой продав, – відповів Іван байдужно.

- А що ти заплатили?
- Я заміняв за возик, – відповів Іван.
- А де є той возик, – зазвідав зацікавлений богач.
- Я заміняв із одним чоловіком за козу, – відповів Іван.
- А де є та коза, – зазвідався з іронічним усміхом, богач.
- Я ди заміняв за когуту, – вже на пів сердито сказав Іван.
- А де є той когут – давлячи в собі сміх запитався богач.
- Я заміняв в крамаря за пипку, – з гнівом сказав Іван, за то що его нервозит із запитами.
- А де та пипка, – також із усмішкою зазвідався богач.
- А що вам до моєї пипки, – сердито викричався Іван.
- Та нічо нам до твоєї пипки, ми тілки любили би видіти що то за пипка, що вона аж пару волів коштowała, – инший заговорив до Івана.
- Я ішов через річку и немав чим заплатити перевізникови, за те що мене перевіз через воду, и взяв від мене за то пипку, – відповів вже лагідно Іван.

На цьому б казка могла закінчитися, але далі подано діалог Івана з багачем, в якому вони укладають угоду – якщо Іванова дружина не лятиметься на чоловіка за його торг, тоді багач віддасть йому все, що він втратив і ще трохи. Коли дружина не лише не сварить, а й хвалить чоловіка за його мудрість, постійно пригадуючи події та людей, що траплялися, багач не витримує і приказкою доводить казку до кульмінації: хто з дурнем зв'яжеться – сам дурнем стане.

«Катерина красавиця» гуц[ульська] нар[одна] казка:
 $a_1 + a_2 + a_3 + v_1 + v_2 + v_3 + c_1 + c_2 + c_3 + d_1 + d_2 + (d_3) + c_1 + v_1 + c_2 + v_2 + c_3 + v_3 - DA$. Це єдина циклічна казка цього ж оповідача, що містить дев'ятнадцять ланок. У цьому тексті, на відміну від попередніх, іде нанизування сюжетів. Усі ланки віддалено пов'язані між собою, і складається відчуття, що наратор міг об'єднати декілька казок в одну. Твір має кільцеву структуру, тобто оповідь щоразу повертається на початок.

До характерних рис сюжетів кумулятивних казок належать семиперсонажність та триразовість, завдяки чому і створюється ретардація. Насамперед розглянемо триразовість дії та підтвердження її у тексті: *«Був собі один король дуже давно тай він мав три доньки, тай сина...»*. Далі йде розвиток подій, де головний герой – син – шукає долю у трьох своїх сестер та їхніх чоловіків. Кожна дія – чи то діалог, чи просто виконання будь-якої діяльності – виконується тричі.

Особливістю казок у записках збирача Л. Дем'яна є те, що він фіксував усі повтори, тому в його текстах очевидні функції кумулятивної структури: нарощування, нагнітання оповіді, пригадування попередніх частин твору, загострення уваги слухача.

«Лисичка сестричка». Н. Тарасенко у своєму рукописному збірнику (АНФРФ ІМФЕ, ф. 14, од. зб. 15) помістила різні варіанти малих фольклорних жанрів, а також дві казки, серед яких є кумулятивний текст «Лисичка сестричка». Цей добре відомий казкознавцям і оповідачам сюжет заслуговує на особливу увагу в аналізованому варіанті. Науковий інтерес викликає не лише власне форма структурування казки, а й її зміст. Починається текст не із зав'язки, а з основної частини:

Біжить лисичка сестричка

А за нею гоняться вовки.

Лисичка – сестричка, як вскочила в нору,

Сидить вона журиться.

Далі маємо кумулятивну структуру: лисичка по черзі розмовляє із частинами свого тіла. Це допомагає їй обдурити суперників – вовків:

Ніжки, ніжки, що ви робили.

Та ми через гай, пеньки, дрючки скікли, скікли і в нору втекли.

А ви, оченята мої, що ви робили.

А ми вилуплялись, щоб нору не пробігти.

А ти хвостик, що робив.

*А ти хвосте злодій мені
Та все мильк, мильк,
Щоб мене вовчики схватили.*

До кульмінації і розв'язки призводять подальші дії трікстера, ним у цьому випадку є лисичка:

*Розсердилась на нього,
Та, нате, вовчики, хвіст мій з'їште.
Вони зраділи, як схватять*

За хвіст і лисичку-сестричку витягли і розідрали на шматки.

Кумулятивна структура казки ланкова: a_1+a_2+aA . Вона могла б бути розказана із використанням більшої кількості ланок як для загострення уваги слухача, так і для нарощення оповіді. Але казкар оповів три ланки, що є мінімумом для кумулятивної структури. Для тексту «Лисичка сестричка» дещо характерні риси нісенітничі. Можна зробити припущення, що маємо справу з редукованим варіантом, який використовували, щоб швидше розповісти сюжет. Прийом кумуляції в цьому творі застосований із метою зацікавлення слухача та загострення уваги до розв'язки.

Композиція опрацьованих кумулятивних казок проста: зав'язка найчастіше описує типовий життєвий випадок або звичайну побутову ситуацію. Події розвиваються зненацька і несподівано. У цьому – важливий художній ефект казки. Кумулятивні казки «**Як дідो знав три цапи видоїти**», «**Про трьох дочок і трьох синів**», «**Раз дурень виграв возик**», «**Казка без правди**» побудовані на послідовній появі різних непрошених гостей. Інші тексти («**Катерина красавиця**» гуц[ульська] нар[одна] казка», «**Лисичка сестричка**») побудовані на описі низки обмінів, причому зміна відбувалася і в спадному порядку – від найкращого до найгіршого, і за принципом зростання.

Кумулятивні структури мають значну практичну цінність. Вони можуть використовуватись у методиці навчан-

ня дітей монологічному мовленню. Чіткою композиційною системою, стилем, словесним оформленням та виконанням казки з такою структурою відрізняються від інших жанрових підвидів.

Ще однією важливою ознакою кумулятивних казок є те, що вони багаті на монологи, діалоги, полілоги. Імена персонажів цікаві у плані словотвору і, як правило, римуються. Важливим елементом їхньої структури є поєднання епічних елементів з ліричними. Тут до оповідних творів може вноситись віршова частина, яка щоразу повторюється.

Висновки:

- У 1940-х роках кумулятивні казки і казки із кумулятивною структурою активно побутували в різних регіонах України.

- Основною функцією кумуляції в аналізованих текстах є доведення оповіді до кульмінації казкового сюжету.

- В аналізованих казках маємо такі кумулятивні структури:

• *ланкову*: «Про трьох дочок і трьох синів» ($a_1+a_2+a_3+v_1+v_2+v_3$), «Як дідо знав три цапи видоїти» ($a_1 + a_1 + a_2 + c_1 + c_2 + c_3$), «Раз дурень виграв возик» ($(a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + aA) + (b_1 + b_2 + b_3 + b_4)$), «Казка без правди» ($a_1 + a_2 + a_3 + aA$), «Лисичка сестричка» (a_1+a_2+aA);

• *кільцеву*: «“Катерина красавиця” гуц[ульська] нар[одна] казка» $a_1 + a_2 + a_3 + v_1 + v_2 + v_3 + c_1 + c_2 + c_3 + d_1 + d_2 + (d_3) + c_1 + v_1+c_2 + v_2+c_3+v_3 - DA$.

- Тематика казок присвячена ідеям мудрості, чарівних дарів, змагання з чортом, пошуків сімейного щастя.

- Чотири проаналізовані казки мають схожий сюжет, адже в казках багатьох народів ми зустрічаємо схожі сюжети, героїв, події. Це пояснюється тим, що такі тексти передавали з уст в уста, а кожний народ вносив щось своє: традиції, звичаї, обряди. Хоча дві казки є суто українськими: «Як дідо знав три цапи видоїти» і «“Катерина красавиця” гуц[ульська] нар[одна] казка».

Додатки

«Лисичка сестричка»

AaTh 72 [7], СУС 4 [3].

Мотив згаданий в англійських, фінських, шведських, естонських, литовських, німецьких, італійських казках.

«Про трьох дочок і трьох синів» Aa3001 [6] = AA 300A [2], СУС 300A. [3].

Частина казки СУС (3011, 2, 303, 312D, 315, 502, 530, 532, 533) [3].

Мотив згаданий в російських та польських казках.

«Казка без правди»

AaTh1920H* [7] = AA 1920*D [2] = K1922, СУС 1920*D [3].

Мотив згаданий у російських казках.

«Раз дурень виграв возик»

Aa-2107** [6]

Aa-1002 [6]

Казка не має близьких аналогів серед казок світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slavdpu.dn.ua/index.php/filkaf/kaf-rus-menu>.

2. Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне / Н. П. Андреев. – Ленинград : Изд-во Гос. рус. географ. общества, 1929. – 120 с.

3. Баран Л. Г. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Баран Л. Г., Березовский И. П., Кабашников К. П., Новиков Н. В. – Ленинград : Наука, 1979.

4. Пам'яті Луки Дем'яна: до 100-річчя з дня народження Луки Дем'яна / П. Ф. // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород : Гражда, 1995. – С. 103–104.

5. Ференц Н. Лука Дем'ян (1894–1968): [письм.-фольклорист] / Надія Ференц // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород : Патент, 1994. – С. 102–105.

6. Aarne A. Verzeichnis der Märchentypen mit Hilfe von Fachgenossen ausgearbeitet von Antti Aarne / Aarne A. – Helsinki : Folklore Fellows Communications (FFC). – 1910. – № 3.

7. Aarne A., Thompson S. The type of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography / Aarne A., Thompson S. – New York, 1961. – 173 p.

SUMMARY

The purpose of this article is to analyze the cumulative tales and tales of cumulative structures, recorded in the second half of the 1940s. These materials are kept in the fourteenth fund of the Handwritten Scientific Archives of the M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. Information about recorders and gatherers is given, region of existence of each piece is investigated. Each text author analyses according to several criteria such as: recorder, number of units, localization, cumulative frequency and cumulative type structures. The author finds parallels, similar themes in other nations. All events are developed suddenly and unexpectedly. This is an important artistic effect of tale. Examples of cumulation in some fairy tales are given and let us see their frequency or features. As the tales are taken from three units of preservation, from three recorders, they are given in sequence by the rise of the number of units for better analysis of heavier structure texts.

Hence:

- In 1940 cumulative tales and tales of cumulative active structure existed in different regions of Ukraine.

- The main function of cumulation in the analyzed texts is bringing to a climax of fairy tale.

- In the analysed tales there are such cumulative structures:

• Chain: *About Three Daughters and Three Sons* ($A1 + A2 + A3 + B1 + B2 + B3$), *How Grandfather Knew to Milk Three Rams* ($A1 + A1 + A2 + C1 + C2 + C3$), *Once a Fool Won a Cart* ($(A1 + A2 + A3 + A4 + aA) + (b1 + b2 + b3 + b4)$), *The Tale Without Truth* ($A1 + A2 + A3 + AA$), *Sister Fox* ($A1 + A2 + aA$).

• Circular *Catherine Good-looking Girl*. Hutsul Folk Tale ($A1 + A2 + A3 + B1 + B2 + B3 + C1 + C2 + C3 + d1 + d2 + (d3) + C1 + B1 + C2 + B2 + C3 + B3 - DA$).

- Subjects of tales are devoted to the idea of wisdom, fairy gifts, competitions with devil, search of family happiness.

- Four analysed tales have a similar plot. We still find similar plots, characters and events in the tales of different nations. It may be explained with the way of its rendering – from one person to another. Each nation added something new, like traditions, customs and rituals. Although two tales are purely Ukrainian: *How Grandfather Knew to Milk Three Rams*, *Catherine Good-looking Girl*. Hutsul Folk Tale.

Keywords: cumulative tales, cumulative structure, records of 1940s.